
Лариса Нагорна

**ЦЕНТР ЯК КАТЕГОРІЯ
ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ**

Поняття «центр» присутнє і у природничих, і у суспільних науках, але, на відміну від т.зв. точних наук, у соціогуманітаристиці його грані розмиті, а суть не прояснена. Найчастіше його вживають у парі «центр — периферія», оскільки ці два поняття перебувають у бінарному взаємозв'язку. Там, де термін «центр» стосується території, знайти його місце і визначити роль у принципі нескладно. Але ж за своїм змістом він значно ширший: існують, приміром, центри впливу, притягання, навіть віртуальні центри задоволень. Згадаймо, як широко трактується поняття центру у постмодернізмі. У Ж. Дерріда центр асоціюється із сутністю, екзистенцією, істиною, Богом, людиною тощо, але, як він сам визнає, чиста і повна присутність центру супроводиться не менш «чистою» відсутністю, незайманою порожнечою. Філософський досвід, на думку Дерріда, це передусім досвід «околиць», які самим фактом свого існування створюють ту радикальну невизначеність, яка передбачає можливість заміни центрів. «Лімітрофне насильство» околиць здатне руйнувати усталені у філософії кордони; через реконструкцію узвичаєних ієрархій бінарних опозицій виникає нове бачення Іншого і здатність його зрозуміти¹.

Руйнування у такий спосіб бінарних опозицій здатне поставити під удар будь-яку вибудовану людьми владну ієрархію і будь-яку ціннісну систему, і саме у цьому полягає притягальність складних, інколи й маловрозумливих, постмодерністських побудов. Але навіть якщо абстрагуватися від пропонованих постмодерністами заперечень усякої усталеності й спробувати розглянути проблему центру виключно як територіальну, уникнути двозначностей і сумнівів навряд чи вдасться. Що таке центр, де він починається й де закінчується? Що таке периферія і чи здатна вона за певних умов стати центром? Чи існує периферія всередині периферій? Відповіді на ці питання часто бувають гостро відмінними.

Єдине, у чому представники різних наукових дисциплін найчастіше досягають згоди, так це бачення центру як «штучного конструктору, який може існувати лише спершись на маргіналізацію (периферизацію) Інших». Але й сама дихотомія центр/периферія

¹ *Derrida J.* Margins of Philosophy. — Chicago, 1982. — P. X–XI.

досить непевна. Останнім часом лінія, проведена між ними у рамках постколоніального дискурсу, розмивається і втрачає чіткість. «У деяких випадках це туманна й сіра зона, в якій центр і периферія зливаються; в інших — лінія, як здається, повністю стерлася»².

То чи варто у такому разі шукати ключ до категоріального визначення центру і його місця в системі координат сучасних соціогуманітарних наук? На наш погляд, робити це необхідно, бо інакше виявиться збідненим тезаурус регіоналістики, насамперед того її відгалуження, яке за своїм змістом входить у систему історичного знання. Історична регіоналістика, яка щойно окреслює власне предметне поле на перетині історії, суспільної географії, культурології, теорії управління й цілого ряду інших галузей знання, конче потребує концептуальної чіткості термінів, а поняття «простір», «територія», «регіон» надто неконкретні, щоб це предметне поле структурувати. Лише центрування простору здатне прояснити, як утворювалися й чому розпадалися імперії, як виникають нові центри тяжіння й занепадають старі, які механізми використовували місцеві еліти для обстоювання регіональних чи корпоративних інтересів. Оскільки ж простори імперій неминуче ставали ареною змагання різних націоналізмів, і кожен національний рух формував принаймні для себе образ території, яка, мовляв, належить йому «по праву», сфера центр-периферійних відносин завжди являла собою клубок суперечностей, який з більшим чи меншим успіхом намагатимуться розплутувати і політики, й історики.

Навряд чи хтось заперечуватиме, що проблема центрів для історичної науки не меншою мірою важлива, ніж для географії. Утім, на відміну від географів, історики не створили чогось схожого на центрографію і не відчують, здається, у цьому особливої потреби. Якоюсь мірою проблема центрів присутня у сучасній іміджології, але остання радше є елементом міфічної системи конструювання образів-інваріантів, використовуваних «на заміщення» реальних процесів і явищ. Для історичної політології, щоправда, виявилось продуктивним відгалуження політичної антропології, яке називає себе потестарною імагологією. Тут у центрі уваги форми репрезентації влади, її міфологія й ритуали. Але проблеми взаємодії центру й периферій і у таких підходах не займають помітного місця.

Значно більше уваги проблемам соціально-просторової структури суспільства й центр-периферійних відносин приділяється в соціології. Принципова система взаємодії центральних і периферійних структур у гранично спрощеному вигляді тут має такий вигляд: центр задає нормативно-ціннісні зразки, визначає цілі й рамки життєдіяльності, а периферія виконує адаптаційні функції. Просторова локалізація

² *Кларк Т.* Центр // Енциклопедія постмодернізму. Пер. з англійської. — К., 2003. — С. 470.

центру не обов'язково є значущою; у розвинутих суспільствах функції центру й периферії взагалі можуть не бути локалізовані географічно. Найпродуктивнішими для аналізу ролі центрів у територіальних системах вважаються підходи І. Валлерстайна, базовані на теорії дифузії інновацій. Інноваційна політична культура, за Валлерстайном, як правило, виникає у центрі і звідти поширюється на периферію. Якщо ж центр із цією роллю не справляється, постає питання про структурну реорганізацію території держави й заміну культурно-політичних центрів на інші — ті, які до того вважалися периферією. Із вступом у «вік змін», спричинених глобалізацією, капіталістична світова система увійшла у заключний етап кризи; напрям її дальшого розвитку стає непередбачуваним, а маршрут більш зигзагоподібним. Підсумок боротьби між тими, хто намагатиметься зберегти привілеї нерівноправності, і тими, хто хотів би створення нової, більш рівноправної, історичної системи, «частково буде залежати від того, хто кого в результаті зможе мобілізувати, і чимало від того, хто зможе краще проаналізувати те, що відбувається»³.

Аналітичні моделі дослідження центр-периферійних відносин у суспільній географії та соціогуманітаристиці, як правило, відштовхуються від концепції В. Кристалера, яку він назвав «теорією центральних місць». Залежно від просторового розташування у системі розселення те чи інше місто виступає як «центральне місце» для навколишніх територій, насамперед у сфері ділових та фінансових операцій, надання послуг⁴. Хоч цю теорію, в якій дається опис співпідрядності центрів різного рівня, й досі використовують при обґрунтуванні районного планування і реформування адміністративно-територіального устрою, її досить часто критикують за підміну географічного простору геометричним. Справді, роль міст визначається не стільки їхнім розташуванням, скільки здатністю виконувати щодо своєї периферії певні функції. І все ж саме від просторових чинників та системи комунікацій залежить, в яке русло вливатимуться природні тенденції до самоорганізації локальних структур — у річище «економічної автономності» чи сепаратизму. «Геосоціальний» вимір просторовості, за всієї неконкретності та ефемерності цієї формули, здатен бути стійкою константою, що визначає готовність/неготовність соціуму до радикальних модернізаційних змін.

Російські соціологи останнім часом віддають перевагу розглядові відносин між центром і регіонами як варіанту соціальної комунікації. При цьому широко використовується системно-типологічний метод, що виходить із бачення регіону як особливого культурного і

³ Валлерстайн І. Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика // Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. — Луганськ, 2002. — С. 64–66.

⁴ Christaller W. Central Places in Southern Germany. — New York, 1966.

суспільно-історичного типу, локального хронотопу, якому притаманні як внутрішня самодостатність і цілісність, так і різноманітність багатосферичність, широка гама культурних традицій і практик. Розуміння взаємодії між регіонами й центром як «цілераціональної комунікації» править за основу для адекватної типологізації регіонів і для пояснення видозмін у системі центр-периферійних відносин⁵.

Існує, однак, і відчуття неповної придатності дихотомії «центр — периферія» для просторової аналітики. Приміром, В. Каганський, який характеризує центр як репрезентатора системи, її владне, смислове, символічне й господарське ядро, вважає, що за допомогою протиставлення «центр — периферія» просторову систему можна відтворити лише «грубо й дуже неповно». Для Росії з її різними просторово-регіональними масштабами значно більш коректним є взаємовідношення «центр — провінція — периферія», де провінція є «прицентральною периферією», а периферія — «прикордонною провінцією»⁶. Хоча навряд чи така ускладнена схема може претендувати на універсальність.

На наш погляд, краще зрозуміти закономірності функціонування просторових систем допомагають підходи, обґрунтовані Е. Шилзом. У світлі цих підходів центр постає і як центральна цінність, і як центральна інституційна система, а «відповіді периферій» розглядаються у складному історичному контексті — від простого переведення настанов центру на місцевий рівень до активного спротиву із спробами власної легітимації регіональних еліт⁷. У відносинах центру й регіонів принципово важливим є дотримання балансу свободи та її обмеження, єдності й багатоманітності, централізації й децентралізації. Кожен регіон зацікавлений, щоб центр якомога менше регулював його розвиток, але надмір свободи здатен запустити механізм відцентрових процесів. Багатоманітність в принципі суперечить не єдності, а різним уявленням про єдність; так само децентралізація у розумних межах не загрожує єдності, а зміцнює її. Інша річ, що поняття географічної й соціокультурної «периферій» не завжди співпадають: якщо центри регіонів тяжіють до зовнішніх осередків впливу, існує небезпека дисоціативних проявів регіоналізму.

Оскільки в системі сучасної гуманітаристики просторовій локалізації центрів великої уваги не приділяється, центрування територій і до сьогодні лишається прерогативою географічних наук. Історія виникнення центрографії як наукового напрямку сягає у XIX століття; його витоки пов'язують з іменем Дж. Гілгарда, який у 1872 р. запро-

⁵ Рязанцев И. П. Социология региона как теория среднего уровня: к постановке проблемы // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. — 2006. — № 3. — С. 39–55.

⁶ Каганский В. Методологические основания регионального анализа как культурной практики // <http://www.imme.ru/previous/Kagansky/Regiony.html>.

⁷ Див.: Каспэ С. И. Суррогат империи: о природе и происхождении федеративной политической формы // Полис. — 2005. — № 4. — С. 9–27.

понував центрографічний метод дослідження населення США. У Росії палким прихильником цього методу виявився Д. Менделєєв, який вважав надзвичайно важливим не тільки визначати географічний центр держави, але й досліджувати його вплив на розвиток території⁸. У 1926–1932 рр. у Ленінграді діяла Центрографічна лабораторія ім. Д. Менделєєва, незмінним керівником якої був уродженець Чернігова Є. Святловський. Його заслугу становить визначення поняття центру як універсальної категорії, придатної для дослідження будь-яких локалізованих статистичних величин. У баченні Святловського центри могли бути: 1) територіальні; 2) залюдненості; 3) природних багатств; 4) нагромадження технічного капіталу й виробництва; 5) споживання.

У статті «Географічні центри України» (опублікованій, до речі, українською мовою у «Віснику статистики України») Святловський дав і визначення центрографії як наукової дисципліни, яка «принципово географізує» методи статистичного спостереження й аналізу, вносячи «точну кількісну методу в географічне дослідження народного господарства»⁹. На жаль, ані сам Святловський, ані його учні не вивели центрографію поза межі суто географічного підходу до центрування простору. Уже в умовах незалежності вітчизняні науковці-географи витратили чимало сил на пошук точки, яку можна вважати географічним центром України. Знаходили її то в Кіровоградській області в околицях селища Добровеличківка, то поблизу Шполи Черкаської області.

Встановлення на території Кіровоградщини з ініціативи місцевої адміністрації знаку «Географічний центр України» фахівцями оспорується, при чому в ролі аргументів фігурує насамперед незбіг понять «середина» й «центр». В. Грицевич, приміром, переконливо доводить, що поняття «центр території» є певним атрибутом, пунктом, відносно якого територія має певні симетричні властивості. Метод середніх координат при всій своїй простоті (коли довгота й широта центральної точки вираховується як середнє арифметичне між крайніми полюсами) є анізотропним; він не репрезентує всі регіони держави і зводить її складну реальну форму до простої геометричної фігури. Щоб перевести поняття «центр» із площини інтуїтивного відчуття у площину теоретичного розуміння, необхідно враховувати міждисциплінарні підходи й добиватися як територіальної репрезентативності, так і можливості змістовних розширень (приміром, визначення на основі терміна «центр території» також споріднених понять — центр населення, центр промислового чи сільськогосподарського виробництва тощо)¹⁰.

⁸ Менделєєв Д. И. К познанию России. Изд. 3-е. — СПб, 1906.

⁹ Святловський Є. Є. Географічні центри України // Вісник статистики України. — 1029. — № 1.

¹⁰ Грицевич В. Центрографія України: історія і перспективи // Історія української географії. — Вип. 2. — Тернопіль, 2003. — С. 115–119.

На наш погляд, однак, ані пошук геометричної «середини» тієї чи іншої території, ані будь-які розширені трактування поняття «центр» не виведуть географічну центрографію із глухого кута, аж поки не буде знайдено алгоритм взаємодії географічного й історичного знання у centruванні різних просторів. Лише дослідження центрів економічної й політичної ваги на різних історичних етапах, у складному переплетенні економічних, політичних, воєнних чинників впливу, дасть змогу вибудувати такі ієрархії центрів тяжіння, які можуть мати не лише суто символічне, але й прикладне значення. А потреба у цьому є дедалі більш відчутною, особливо у зв'язку з необхідністю поставити на практичний ґрунт уже неодноразово проанонсовану владою адміністративно-територіальну реформу.

Варто бачити і більш широкий цивілізаційний контекст, який неминуче актуалізуватиме проблему територіальних центрів та їхньої ієрархії. Нині ця проблема вписана не стільки у загальний контекст глобалізаційних змін, скільки у модний дискурс «розмивання державного суверенітету» й «гуманітарної інтервенції» — з пріоритетом гуманітарного права щодо традиційного міжнародного права. Можна по-різному ставитися до імперій минулого, але навряд чи хтось заперечуватиме очевидне: центр у них виступав як структуроутворююче начало. За умов глобалізації про центр глобального світу пишуть як про «поділене утворення», набір точок перетину найбільшої кількості фінансових, товарних, символічних та інших потоків. Такі точки розглядаються як «ворота у глобальний світ», які краще взаємодіють із іншими «воротами», ніж із власним центром, і здатні «втягувати» в себе прикордонні території інших держав. Політичні центри держав можуть, зрозуміло, чинити опір цьому «втягуванню», але у такому разі вони ризикують опинитися на узбіччі світового розвитку, оскільки інновації реалізуються саме у просторі «воріт». Унаслідок цього протяжність, яка упродовж багатьох століть була об'єктивною характеристикою не лише фізичного, але й політичного простору, трансформується у час, потрібний для того, щоб цей простір здолати. З цього погляду відстань між «воротами» мінімальна, адже рух знань, товарів, фінансів здійснюється швидко й безпроблемно¹¹.

Очевидною у світлі сказаного є потреба у принципово новій постановці питання про новий (глобальний) центр і нову (глобальну) периферію. Методологічний ключ до переосмислення у цьому зв'язку усієї системи центр-периферійних відносин дає уведення запропонованого Р. Робертсоном концепту «глокалізація» у тезаурус соціогуманітарних наук. Йдеться не просто про фіксацію взаємодоповнюваності й взаємопроникнення глобальних і локальних тен-

¹¹ Шинковський М.Ю. Глокалізація как предмет научного исследования // Политика (Москва). — 2008. — № 2. — С. 49–50.

денцій, але й про наукове освоєння того «транснаціонального» простору, який виникає на їхньому перетині. Транскордонне співробітництво у сучасному світі набуває дедалі більшого поширення і різноманітних форм. Від локальних прикордонних контактів людство досить швидко перейшло до конструктивної взаємодії між територіальними політичними утвореннями, зокрема, адміністративно-територіальними одиницями різних держав. Не лишилася осторонь цього процесу й Україна, створивши цілий ряд транскордонних регіональних структур. Нині на черзі третя, мережева форма взаємодії, яка передбачає взаємодію між акторами різних рівнів повз територіальні межі. Очевидно, що вона може бути ефективною лише у тому разі, якщо децентралізація влади з площини риторики переходитиме у сферу практичної політики.

Отже, процес формування асиметричної політико-територіальної структури можна розглядати як незворотній, а тому проблема центрів та субцентрів набуває нового звучання. З цього погляду варто більш пильно придивитися до тієї дихотомії «центр — периферія», яку вибудовував у 60–70-х рр. минулого століття відомий норвезький політолог Стейн Роккан. За Рокканом, саме центротворення та периферизація являють собою основні складові процесу організації структур просторових систем. У його схемі центр контролює комунікаційні потоки в системі або принаймні претендує на цей контроль, а периферія перебуває в опозиції до нього. При цьому чим віддаленіші один від одного центр і периферія, тим складнішим є розподіл ролей між ними і тим сильніша потреба у вимогах моралі, здатних впливати на розподіл повноважень¹².

Роккан розрізняв три типи центрів — адміністративні (військові), економічні, культурні — і відповідно три типи системної організації й три типи еліт. Від того, за яким типом в минулому відбувалося розширення території — за воєнно-адміністративною, економічною чи культурною моделлю — залежить та або інша форма периферійності. Одна річ, коли її утворює воєнне завоювання чи адміністративне підкорення — у такий спосіб виникає т.зв. вертикальний тип підкорення, виражений у категоріях залежності. Інша річ, коли периферійність виникає на ґрунті економічної залежності чи культурного підпорядкування — це вже інший, горизонтальний тип периферійності, який найкраще передається категоріями віддаленості чи відмінності. Саме тому у будь-яких дослідженнях територіальних структур важливо розрізняти взаємодію між двома типами простору — фізичним, з одного боку, соціальним і культурним, з другого. Перший Роккан визначає як географічний простір, другий — як простір належності (membership).

¹² Роккан С. Города, государства и нации: пространственная модель изучения различий в развитии // Политическая наука (Москва). — 2006. — № 4. — С. 47–48.

Периферії у Роккана поділяються на внутрішні й зовнішні (транс-кордонні). Перші, залежні від одного центру, порівняно легко стають об'єктами уніфікації й асиміляції. Другі, перебуваючи на перетині впливу різних центрів, важко піддаються інтеграційним зусиллям держави. Якщо ж до різноспрямованих впливів центрів тяжіння додаються культурні, етнічні, релігійні чи якісь інші особливості й сформовані на їхній основі протиріччя, регіональна ідентичність периферій може реально протистояти національно-державній ідентичності.

Складну взаємодію центрів і периферій Роккан відобразив у створеній ним концептуальній карті Європи. В основу концепції було покладено розрізнення моноцентричних (моноцефальних) і поліцентричних (поліцефальних) моделей формування націй і держав. Моноцентричні моделі втілювалися там, де домінує один з політичних центрів, а решта перебувають на невеликій віддалі від нього. Відповідно й еліти і володарі ресурсів цих центрів схильні діяти спільно. Поліцефальній моделі притаманна дисперсія центрів з неналаштованими на взаємодію елітами й просторовою сегментацією різних типів власників ресурсів. Тут домінування одного з центрів ускладнене, а тому домінує ліга міст, договірна організація. Прикладом першої структури Роккан вважав Францію, прикладом другої — Німеччину¹³.

Для української соціогуманітаристики проблема простору виявилася особливо складною й болючою. Українську націю мислителям ХІХ ст. доводилося «уявляти» у той час, коли ніякої окресленої у політичному полі території вона не мала. Шматки периферій трьох імперій українськими можна було вважати лише умовно — адже тодішні переписи у кращому випадку фіксували конфесійну належність, а високий рівень асиміляційних процесів у Російській імперії разом із тенденцією вважати українців лише «гілкою» російського народу грань між росіянами й українцями на практиці майже стер. Історикам і географам, зайнятим «уявленням» українського етносу, довелося докладати титанічних зусиль і вдаватися до складних математичних розрахунків, щоб бодай приблизно окреслити межі української національної території й підрахувати чисельність українців. Той національний історичний наратив, який був створений на початку ХХ ст. М. Грушевським, досить вдало сполучав етнічний і територіальний підходи. Але проблема відносин по лінії «центр — периферія» зазнала при цьому значного ідеологічного тиску: зовнішній примус, поставлений на перше місце у системі взаємовпливів і залежностей, не спонукав до уважного розгляду тієї сукупності причин і наслідків, що лежать в економічній і духовній площині.

¹³ Роккан С. Центр-периферийная полярность // Там же. — С. 80–84.

Така тенденція виявилася, на жаль, живучою. Вона й досі дається взнаки, і не лише у вітчизняній історіографії. Російський полоніст і українознавець Л. Горизонтов доречно звертає увагу на те, що у ході аналізу взаємодій центру з окраїнами перший розглядається переважно як осередок *влади*, що не виправдано затемнює природу центру як центрального *регіону*. Цим, як правило, зумовлюється вузькість рамок дискурсів «національного відродження» з їхнім антиімперським пафосом. Національні простори постають у вигляді геополітичних проєкцій національних ідей. Уявлення про поділеність генерують ідеї збирання земель, соборності, яким відводиться помітна роль у творенні сценаріїв націєбудівництва і зовнішньополітичних стратегій. Однак при цьому часто забувається, що імперії одночасно складаються з регіонів і самі виступають у ролі регіоноутворюючих чинників. «Регіони відрізнялися великою багатоманітністю, розподіляючись між імперськими центрами (імперії поліцентричні) й асиметричною периферією, і виявляли свою специфіку у взаємодії як із сусідами, так і з державоутворюючими ядрами (*core area*). Не будучи механічною сукупністю, вони утворювали складну систему».

Три континентальні імперії, які остаточно сформувалися у Європі у XVIII–XIX ст., у багатьох відношеннях являли собою сполучні судини. Вони могли входити у протиборствуючі коаліції, «обмінюватися» територіями, ділити за власними примхами етноси, виявляти всі ознаки «непоступливого абсолютизму». Завдяки такій трансімперській сполучності утворювалося взаємне накладання ареалів впливу однієї імперії на іншу, що мало наслідком створення великих прикордонних зон. Водночас імперські ідентичності виявили здатність демонструвати подиву гідну тривкість, про що свідчить, зокрема, ностальгічний відгук габсбурзької традиції у сучасній Західній Україні. Хоч як би ставитися до імперської спадщини, неможливо заперечувати, що в її рамках по-своєму відшукувалися шляхи до утвердження поліцентризму, оволодіння мистецтвом компромісів і міжетнічної толерантності¹⁴.

З огляду на сказане уже не дивує як бурхливе зростання «Empire studies» у зарубіжній історичній науці, так і певний скептицизм зарубіжних русистів щодо використання концепту «імперія» для аналізу російської держави XVIII–XIX ст. Професор Колумбійського університету М. Станіславський ще у 90-х рр. звертав увагу на те, що звичний для американської історіографії акцент на колоніальному пригніченні неросійських національностей призвів до зайвої політизації цієї проблеми і що більш продуктивним було б вважати Росію «мультинаціональною сумішшю різних національних і етнічних

¹⁴ Горизонтов Л. Империя в регионе. Империя – регион. Империя регионов // Региональная история Украины. – Вып. 2. – К., 2008. – С. 131–134.

груп» й фокусувати увагу на значенні російської культури і взагалі «російськості» для підданих імперії. На думку директора Центру вивчення Росії та Східної Європи Мічиганського університету Д. Бурбанк, «не можна описувати колоніалізм буржуазного типу лише у чорному кольорі. Безсумнівно, колоніальні імперії дали своїм суб'єктам нові й сильні ідеологічні принципи й структури майбутнього державного будівництва». Важливо, вважає вона, відійти від телеологічних, позитивістських та державних посилів, які лежали в основі історичного аналізу в минулому». Цікавить її і цілий ряд питань, обумовлених міжнародним позиціонуванням Росії. «Статус великодержавності — це вибір Росії, вибір лідерів Росії, чи гра, нав'язана системою міжнародних відносин? Розширення імперії — чого коштував цей процес російському центру, кому він допоміг і як?»¹⁵.

Зрозуміло, що інтерес Заходу до концептів імперії й колоніалізму стосовно Росії стимулюється великою мірою політичними причинами. Постколоніальний дискурс у сучасному світі виконує компенсаторну місію, є фундаментом ідентифікації на ґрунті подолання комплексів жертви і легітимації тих політичних режимів, які прийшли до влади за допомогою концептів деколонізації. Підживлює його й потужний тиск постмодернізму з притаманним йому скептицизмом щодо коректності підходів, пропонуваних усіма гегемонічними дискурсами й макрополітичними концепціями влади. Уявлення М. Фуко про владу/знання як засіб каталогізації та інвентаризації народів колоніального світу створили принципово нову модель деконструкції образів суб'єктів знання, справивши величезний вплив на переорієнтацію політичної антропології від пошуку «центрів сили» на дослідження просторів ідентичностей та ментальностей. Нині у ній домінує погляд на колоніалістські версії як надто прямолінійні, базовані на абсолютизації сили і влади. За Ж. Ревелем, більш продуктивною могла б бути відмова від простих формулювань (сила/слабкість, влада/опір, центр/периферія) і перенесення фокусу аналізу у сферу дії таких категорій, як циркуляція, взаємодія, привласнення. Не йдеться, доводив він, про заперечення впливу влади, а лише про те, що явища циркуляції й взаємодії могли вступати у якісь оборудки й змови з різними видами влади і впливати на неї¹⁶.

Сказаним значною мірою зумовлюється специфічна позиція істориків в оцінках імперського характеру державності і сформованої під її впливом особливої ментальності. Цілий ряд спільних міжнародних проєктів, які реалізуються з середини 90-х рр. в рамках програм російських та східноєвропейських досліджень, мали на меті поміж

¹⁵ Бурбанк Д. Новые течения в американской историографии о России: власть и культура // http://www.hrono.info/statii/2005/amer_ru.html.

¹⁶ Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального // http://www.krotov.info/lib.sec/17_r/rev/revel.htm.

іншим з'ясування місця й ролі регіонального чинника у розвитку Російської імперії¹⁷. У Російській Федерації цей інтерес підживлюється й ідеологічними чинниками, свідченням чого є бурхливий розвиток виразно міфологізованої іміджелогії з домішками месіанізму й богообраності. Але у цьому потоці проглядається й тенденція з'ясування реальної ролі імперських інститутів у організації центр-периферійних зв'язків на різних історичних етапах, а також місця й ролі символічного капіталу культури у формуванні історичної пам'яті.

Важливо наголосити, що питання про функції імперських центрів і типологізацію держав-імперій сьогодні вже не вважаються гостро дискусійними, як це було, приміром, 30–40 років тому. Місце т.зв. «синдромних» визначень імперії, що будувалися на виділенні набору притаманних їм ознак (С. Айзенштадт, А. Шопар-Ле Бра, Г. Кнабе, А. Філіпов та ін.), дедалі частіше займають генетичні, базовані на описанні «імперських циклів» із з'ясуванням обставин появи імперій, фаз у їхньому розвитку, причин занепаду (С. Каспе). Хоча й цей останній підхід теж не забезпечує чіткість критеріїв віднесення тих чи інших держав до імперського типу.

Не випадково останнім часом стали популярними імперські моделі модернізації з обґрунтуванням того, як у ході забезпечення політичної та воєнної конкурентоздатності імперії відбувався паралельний процес руйнування еквівалентного обміну між центром і периферіями й посилення прагнення місцевих еліт до здобуття політичної самостійності. Доволі часто наголос робиться на подвійній ролі імперського чинника: на висхідному етапі він виступає як адекватна відповідь на виклики часу і прояв зрілого державного цілепокладання, а на нисхідному — як фактор гальмування, хвороба державності, ефемерна конструкція, що готує ґрунт для нових суспільних форм¹⁸.

Природно, що проблема співвідношення імперського й націоналістичного концептів незмінно перебуває у фокусі уваги дослідників. О. Міллер, приміром, наголошує, що російський націоналістичний проект консолідації нації всередині імперії, який передбачав «привласнення» певної частини імперського простору як «російської національної території», існував упродовж більш тривалого часу, ніж аналогічні проекти в Османській чи Габсбурзькій імперіях. До того ж суперечки про те, як розуміти «російськість» і якими є критерії на-

¹⁷ Див., напр.: Russia's Orient Imperial Borderlands and Peoples. 1700–1917. /Ed.by D.R.Brower, E.J. Lasserini — Bloomington, 1997; Imperial Russia: New histories for the empire /Ed. by J. Burbank, D. L. Ransel. — Bloomington, 1998; Имперский строй России в региональном измерении (XIX — начала XX в.). Сборник научных статей. — М., 1997.

¹⁸ Докладніше див.: Бахтуріна А. Имперская государственность и российская этнополитика // Исторические исследования в России-II. Семь лет спустя. /Под ред. Г. Бордюгова. — М., 2003. — С. 246–267.

лежності індивіда, групи, території до «російської нації», велися стільки ж часу, скільки існувала сама ця імперія. Якщо в Австро-Угорщині кордони феодальних етнічних земель стали основою «територіалізації етнічності» уже в XIX ст., то в імперії Романових етнічна тенденція у структуруванні простору проглядалася хіба що у Царстві Польському та Фінляндії. З цього погляду існувала принципова різниця між політикою пізньої імперії та російським націоналістичним дискурсом територіальності, з одного боку, й радянською політикою територіалізації й інституалізації етнічності, з другого¹⁹.

Вітчизняних істориків і політологів у цьому плані має цікавити як територіальний (центр-периферійний) аспект внутріімперських відносин, так і етнополітичний. Однак якщо другий постійно перебуває у полі дослідницької уваги, то інтерес до проблеми стосунків центру і місць, як і більш широкої проблеми територіальної організації на українських землях, лишається невисоким. Прорив, здійснений на початку 90-х рр. минулого століття німецьким істориком А. Каппелером — щодо деконструкції традиційних російських імперських міфів з одночасним наголошуванням на безплідності етноцентричного погляду на історію — лише невеликою мірою був поглиблений спеціальними розробками на українському матеріалі (до нечисленних винятків належать, приміром, праці В. Шандри). Загалом же жодному вітчизняному автору поки що не вдалося поставити відносини між імперським центром і периферіями у такий широкий універсальний контекст, як це зробив у своєму «мультікультурному палімпсесті» (саме так визначив жанр цього дослідження Я. Грицак) Андреас Каппелер. Новизна підходів тут забезпечувалася інтересом не лише до методів експансії й реакції на неї місцевих еліт, але й до характеру міжетнічного поділу праці, зіткнення різних культур і релігій, зокрема, до внеску неросіян в історію величезного поліетнічного утворення. А головне — аналізом впливу модернізації, з одного боку, і національних рухів, з другого, на саму можливість його дальшого існування як імперії.

У Каппелера знайшлося чимало послідовників на Заході, особливо після того, як концепт імперського етатизму був реанімований у російському політичному дискурсі. XXXIX конгрес американської асоціації сприяння слов'янознавчим дослідженням (листопад 2007 р.) обрав темою дискусії «Феномен відтворення імперії в Євразії». Нині прийнято писати не лише про «імперський поворот» у західній славістиці, але й про «нову імперську» чи «нову колоніальну історію» як окремий історіографічний напрям. Показовим при цьому є те, що у фокусі дослідницької уваги опиняється не лише експансія імперських центрів, але й (цілком у дусі Каппелера) ті прояви соціальної й кро-

¹⁹ *Миллер А.* Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. — М., 2006. — С. 154–156.

культурної взаємодії етносів, що впливали як на процеси мовної й культурної асиміляції, так і на форми політичної колаборації. У американського дослідника В. Санлерленда у формулу «імперіалістичний вимір процесу колонізації» вкладається експансія Катерини II у простір «дикого поля» на півночі Чорного та Каспійського морів²⁰. Його колега Ф. Гірш, яка фокусує свої дослідницькі зусилля на пізніших, вже радянських часах, відшукує суттєву різницю між управлінськими системами західних і царської імперій, з одного боку, й Радянського Союзу, з другого. На її думку, у перших метрополія та колоніальні периферії були окремими сферами управління, а в СРСР багатоетнічна держава вибудовувалася як сукупність окремих частин, в якій «народи» набули далеко більшої ваги, ніж за часів Російської імперії²¹.

Можна лише вдаватися до здогадів щодо того, чому на пострадянському просторі праця Капелера «Росія як поліетнічна імперія» не мала того наукового резонансу, на який, безперечно, заслуговувала. Ймовірно, значна частина російських істориків старшого покоління не сприйняла присутній у ній вияв солідарності з національними рухами неросійських народів. Якщо ж говорити про рецепцію ідей Капелера в Україні, то тут, очевидно, відіграло роль не стільки заперечення ним етноцентричного погляду на історію, скільки своєрідний погляд німецького автора на місце і роль імперського центру в житті поліетнічної країни, і зокрема, його відверті сумніви щодо ярлика колоніальності як універсальної пояснювальної схеми. За умов, коли практично увесь політичний і майже увесь науковий дискурс в Україні базується на ідеї «подолання колоніальної спадщини», пророчим виявилось передбачення автора передмови до українського видання праці Я. Грицака: «Багатьом українцям може не сподобатися його теза, що монархія Романових не мала ані панівної нації, ані колоній — або що принаймні Україна такою колонією не була»²².

Справді, якщо для більшості вітчизняних істориків, економістів, політологів теза «Україна — колонія Російської імперії» (й СРСР) є аксіомою, для А. Капелера вона меншою мірою дискусійна. Він переконаний, що «ярлик колоніальності не відповідав характерові доіндустріальної Російської імперії», хоч і допускає, що колоніальні елементи певною мірою були присутні, зокрема, в українській Гетьманщині. До образу колоніальної імперії не пасує, доводив Капелер, відсутність випередження метрополією периферії у своєму розвитку, лише часткова дискримінація неросійських народів, перевага полі-

²⁰ *Sunderland W.* Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe — Ithaca NY, 2004.

²¹ *Hirsch F.* Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union — Ithaca NY, 2005.

²² *Капелер А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. — Львів, 2005. — С. XI.

тично-стратегічних завдань над економічними. Хоча у XIX ст. колонізаційні елементи в російській політиці посилилися, це було пов'язане переважно із експансією й агресією в Азії. Середня Азія стала прикладом класичної колонії; що ж до України, то навіть її віднесення до «внутрішнього», «європейського» колоніалізму Каппелер приймає із певними застереженнями. Створення комплексу великої промисловості на півдні України справді мало колоніальні ознаки, оскільки було спрямоване суто на експлуатацію сировини і керувалося ззовні. Але ставлення імперського центру до України можна назвати колоніальним лише умовно: адже модернізація зазначеного регіону була для нього сприятливою, а рівень суспільно-економічного розвитку тут був вищим, ніж у Росії. Росіяни в імперії не були привілейованим «правлячим народом». При політичній і військовій перевазі російського центру основна маса росіян відставала від низки інших етносів економічно, за ступенем освіченості та життєвим рівнем²³.

До аргументації А. Каппелера на користь неповної відповідності терміну «колонія» щодо України у складі Російської імперії можна було б додати ще декілька міркувань. Щоб говорити про колоніальний статус певної етнічної території, вона принаймні повинна мати чіткі територіальні межі, а ніякої території, яка бодай умовно називалася б українською, в імперії Романових не було. Еліта Гетьманщини не тільки не відчувала себе ущемленою, але й по праву належала до «співтворців» проекту Російської імперії, її представники ставали канцлерами, міністрами, сенаторами. Про свою «українськість» вони не згадували: жорна асиміляції працювали справно. А хіба не «малороси» І. Гізель, Ф. Прокопович, М. Юзефович стали співавторами сумнозвісного гасла «єдиноділімства», первісним смислом якого було обґрунтування єдності «трьох гілок» російського народу?

Пошук відповіді на запитання: «Чи була Україна колонією СРСР?» ще більшою мірою перевантажений політичними й ідеологічними конотаціями. Головним критерієм віднесення СРСР до держав імперського типу А.Шопар-Ле Бра вважав монолітність влади і її перебування в руках однієї особи чи однієї партії. Такий погляд поділяється більшістю російських науковців, хоч не так вже й важко простежити і протилежні підходи. Приміром, категорично не сприймають концепт «СРСР — імперія» автори фундаментальної праці про становлення політичних режимів радянського типу у Східній Європі²⁴.

Як правило, такі, більш реалістичні підходи пов'язані з усвідомленням дослідниками великої питомої ваги етнічного чинника у побудові радянської квазіфедерації. Більшовики самі створили небезпечний для себе прецедент невідповідності форми й змісту, коли

²³ Там само. — С. 126, 162, 250.

²⁴ Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа. 1949 — 1953. Очерки истории. — М., 2002. — С. 17.

поклали етнічний принцип в основу державної структури. Малоросійська ідентичність у Російській імперії була регіональною і могла співіснувати з загальноімперською. Коли ж у ході «реанімації» імперії етнічність стала структуроутворюючим чинником, побудована на цій основі місцева ідентичність неминуче мала увійти у конфлікт із домінуючим централізаторством. Сталін був чи не першим, хто усвідомив небезпеку хаосу від розбалансування у такий спосіб відносин між центром і окраїнами. У листі Леніну від 22 вересня 1922 р. він гостро висловився проти демонстративного лібералізму правлячої партії в національному питанні. Його неймовірно обурював той факт, що «молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік»²⁵.

Саме на основі врахування місця і ролі етнічного чинника в конструкції СРСР А. Капелеру вдалося створити реалістичний портрет «нетипової» радянської імперії. На його думку, відносна лібералізація більшовицької національної політики не тільки привертала заднім числом широкі верстви неросіян до революції, але й прискорила процеси творення націй з етнічних груп, у тому числі й консолідацію українців як нації. Сталінська «революція згори» означала все ж фундаментальну трансформацію суспільства, до якої традиціоналістська Росія ніколи не прагнула. Інша річ, що нова інтеграційна ідеологія, базована на російському націоналізмі, була асиміляційною і насаджувалася не лише ідеологічними засобами, але й шляхом терору, і щодо неросіян він був значно жорсткіший, бо їх переслідували як потенційних націоналістів і сепаратистів. Урбанізація менше зачепила неросійські регіони порівняно з центром. Але, як і в Російській імперії, в СРСР центр в економічному відношенні відставав від більш розвинутого заходу, і рівень життя у російській провінції був порівняно нижчий, ніж у багатьох неросіян периферії. Це давало підставу певній частині російського населення вважати себе «дискримінованою більшістю» й реагувати на позірно або й справді привілейованих неросіян із зростаючим почуттям неприязні²⁶.

Прямої відповіді на запитання про те, чи були національні окраїни і які саме колоніями СРСР, у Капелера немає, хоч оцінка СРСР як поліетнічної імперії в його книзі присутня. Логіка автора у визначенні характеру центр-периферійних відносин в Російській імперії і в СРСР лишається ідентичною: порівнюються насамперед рівні економічного розвитку й рівні життя у центрі й на національних окраїнах. Але якщо за цими ознаками автор не вважає класичною імперією Росію XVIII ст., то чи не варто поширити цей висновок і на СРСР?

²⁵ Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 198–199.

²⁶ Капелер А. Росія як поліетнічна імперія. — С. 282–290.

Дати категоричну відповідь на запитання: чи був Радянський Союз імперією, не наважується багато хто із зарубіжних росієзнавців. Т. Мартін, якого справедливо вважають новатором у підходах до оцінок радянської національної політики, доводить, що СРСР не був колоніальною імперією внаслідок новизни своєї структури, хоч і зберігав окраїни у своєму підпорядкуванні. Однак він чомусь не знайшов для нього кращого визначення, ніж «імперія позитивної дії»²⁷. С. Каспе вважає, що СРСР був імперією постільки, поскільки він був Росією, а інших, більш функціональних форм російського етнополітичного простору не було знайдено. Але він же зауважує, що стратегія формування закритої територіально-політичної структури після відмови від ідеї світової революції була вже «не повністю імперською»²⁸.

Здається, що у даному разі маємо справу із магічною силою вдало знайденої метафори, яка не витримує випробування фактами, але постійно підживлюється політичними й ідеологічними потребами. На останні досить точно проливає світло російський етнополітолог В. Тішков. Складність центр-периферійних і міжетнічних відносин в СРСР, констатує він, не дає достатніх підстав, щоб вважати Радянський Союз нелегітимною державою, а тим більше — імперією. Але якби деякі популярні історики не заявили, що СРСР — це історична аномалія і йому немає місця на історичній карті, невідомо ще, чи була б вдалою політична мобілізація, спрямована на демонтаж тогочасного політичного режиму, а відтак і держави. «Імперська парадигма... — це не просто академічний концепт, а потужне ідеологічне гасло»²⁹.

У принципі метафоричні моделі невразливі для наукової критики; у них власні критерії виникнення й функціонування. Соціальний світ, влучно зауважує Я. Грицак, існує немов би у двох іпостасях — у речах і в головах, і вміння відрізнити, приміром, метрополію від колонії надто часто залежить не від об'єктивних ознак їх обох, а від людини, яка здійснює цю операцію³⁰. Прямолинійне ототожнення авторитаризму з колоніалізмом, як і уведення будь-яких стратегій опору централізаторству у «антиколоніалістський» контекст, завдає шкоди аналізу реальних центр-периферійних відносин у будь-якому соціумі.

Думається, однак, що відповідь на запитання про придатність/непридатність концепту колонії для характеристики соціально-просторової структури СРСР слід шукати у простеженні закономір-

²⁷ Мартин Т. Империя позитивного действия. Советский Союз // *Ab imperio*. — 2002. — № 2. — С. 82–83.

²⁸ Каспэ С. Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика. — М., 2001. — С. 20–30.

²⁹ Тишков В. А. Самый историчный век: диалог истории и антропологии. «Век меньшинств» // *Россия на рубеже XXI века*. — М., 2000. — С. 288–289.

³⁰ Грицак Я. Страсти за націоналізмом. Історичні есеї. — К., 2004. — С. 200.

ностей метафоричного моделювання у наукових дискурсах. Концепти «імперії» й «колонії» непогано працюють у метафоричному полі, особливо якщо воно обтяжене минулими травмами. Але, будучи перенесеними у простір наукової полеміки, вони виявляються непідвладними верифікації й тому непереконливими.

Дослідження взаємовідносин центральних і регіональних еліт в СРСР у категоріях «антиколоніалізму» може бути ефективним лише відносно республік Сходу. Що ж до України, то тут значно більш придатною уявляється запропонована Ю. Левадою модель деформації осьової центр-периферійної структури. Запізніла модернізація, яка виявилася державно-централізованою, у сполученні із великими відстанями й відсталими комунікаціями зумовила жорстку «столичну» локалізацію економічного, адміністративного й культурного центру, а відтак і викривлений (зверху вниз, від центру до периферії) напрям директивної трансформації. У цих умовах елітарна мобільність в усіх сферах діяльності означала наближення до універсального центру, переважно через канали партійного «ліфта». Коли ця односпрямована вертикаль стала граничною цінністю, постійне відкачування людських ресурсів у центр перетворилося на домінуючу суспільного життя. Але сам центр був орієнтований на виживання і тому виявився нездатним до самовідтворення. Концентруючись у «чорній дірі» центру, периферійні елітарні групи прирекли себе на безплідність і взаємознищення.

Активізація регіональних відцентрових сил у час «перебудови» за цих умов не супроводилася створенням міцного каркасу самоорганізації. Без сильної кореневої системи протест спрямовувався «проти верхів», а специфічний місцевий субстрат базувався як на збереженні авторитарно-патерналістського типу мислення, так і на реанімації дорадянського традиціоналізму. Обидва варіанти побудови поведінських стратегій на такому ґрунті виявилися малоперспективними, оскільки орієнтувалися на обмежені запити й звичний конформізм³¹.

Сьогодні в Україні центр — це, умовно кажучи, трикутник Президент — Верховна Рада — Кабінет Міністрів. Саме тут в ідеалі мають прийматися доленосні для країни рішення. Якщо оцінювати ситуацію у категоріях доцільності й раціональності, то всі дії у межах цього трикутника мають бути узгодженими — адже будь-які тертя й незлагоди «нагорі» загрожують небезпечним розбалансуванням системи. Однак там, де логіка раціональності не діє, сильнішими виявляються мотивації, ґрунтовані на емоціях і амбіціях. І хоч розмови про необхідність розумної децентралізації влади точаться на всіх рівнях, кожна з гілок влади намагається зосередити у своїх руках якомога більше повноважень.

³¹ Левада Ю. О. Соціально-просторова структура російського суспільства: центр і регіони // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. — С. 264–266.

На жаль, вітчизняна політологія, уважно реєструючи породжені дисбалансами у владі явища дестабілізації, поки що не запропонує їй заснований на тверезому аналізі історичного досвіду концепт соціальних ризиків, породжуваних непрофесіоналізмом і безвідповідальністю. Саме тому у тій «науковій експертизі ризиків», якої Україна сьогодні гостро потребує, повинні дістати адекватне відображення і «перепади температур» у регіональному світосприйманні, і відповідні мотиваційні чинники політичної поведінки, і прояви вербальної агресії. Йдеться насамперед про упереджувальний аналіз небезпек, здатних трансформуватися у ризики, про ймовірні механізми інверсії різних типів ризиків у політичні. Особлива увага має звертатися на діяльність політичних акторів, схильних до продукування ризиків, на появу нових каналів комунікації ризиків, активізацію агресивних інформаційних середовищ тощо.

Отже, одне з першочергових питань, яке має нині опинитися у фокусі наукового дискурсу — це питання зживання інерції периферійності, яка продовжує тиснути на суспільну свідомість. Опинившись у зоні, яка у західній політичній науці кваліфікується як перехідний простір «між західною традицією поділу влад і східною традицією її концентрації»³², Україна поки що не зуміла виробити стратегію самодостатності й розумного цілепокладання. Оскільки центр не запропонував регіонам оптимальну модель дій в умовах глобалізації, кожна з регіональних еліт на свій розсуд розв'язує питання включеності у глобальні потоки, а в умовах світової фінансової кризи і дефіцит стратегічного бачення, і інерція патерналізму виявляються на порядок гостріше. Відсутність чіткої й зрозумілої концепції узгодження національних і регіональних інтересів стає додатковим чинником розбалансування політичної системи, і без того істотно підваженої гострими конфліктами на владному Олімпі. Постійний пошук ворога і конкретних винуватців тих або інших негараздів згубно діє на механізми вертикальної й горизонтальної взаємодії, паралізуючи систему критичної самооцінки.

Пошук нових підходів до організації простору у цих умовах має стати домінантою узгоджених зусиль влади, опозиції, громадянського суспільства. Усвідомлення того, що оновлений принцип територіальності може базуватися лише на інших параметрах взаємовідносин центру і периферії, створить новий алгоритм процесів адаптації, наслідком яких у кінцевому рахунку стане дивергенція регіональних інтересів і новий стиль соціального співжиття й культурної взаємодії.

³² The handbook of political change in Eastern Europe | Ed. by Berglund S. etc. — 2nd ed. — Chaltenham, 2004. — P. 14.